

LA CASA RURAL CATALANA: UNA TRADICIÓ QUE ARRENCA DEL MÓN CLÀSSIC

PER

AGNÈS CRUANYES ZAFRA
JOSEP POU VALLÈS

Universitat de Barcelona

Aquesta comunicació s'enmarca dins d'un estudi més general que estem duent a terme sobre les relacions entre el que diuen els agrònoms llatins i les dades que ens mostra l'arqueologia. Tres han estat els aspectes objecte de la nostra atenció a l'hora de preparar aquesta comunicació:

– En primer lloc, els textos d'un dels autors llatins que ens parlen del món rural en època romana: el *Tractat d'agricultura* de Pal·ladi, l'autèntic nom del qual era *Rutilius Taurus Aemilianus*. Hem triat aquest autor perquè fa un resum d'altres tractadistes anteriors a ell com Varró, Columel·la, Faventinus o Vitruvi i no ens podem estendre tractant-los tots donat el límit de temps al que estem sotmesos ¹. Concretament hem treballat amb els textos pertanyents al primer llibre, compresos en els apartat VIII a XXXIII.

– En segon lloc, les dades que ens proporciona l'arqueologia, ens han permès constatar en moltes ocasions que allò que descriuen els textos no es tracta de casos aïllats, sinó que reflecteixen l'aplicació d'uns programes arquitectònics a unes necessitats ben concretes de caire econòmic íntimament lligades a l'explotació de la terra. Ens hem fixat sobretot en el resultat de les excavacions de dues *villae* catalanes: en primer lloc, la vil·la dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) ², ja que es tracta d'un petit establiment rural, però en el que també podem apreciar que es segueixen les pautes dels agrònoms llatins; i la vil·la d'El Vilarenc (Calafell, Baix Penedès), una de les vil·les

¹ Hem utilitzat la versió publicada a París l'any 1976 per la Société d'Édition "Les Belles Lettres": Palladius, *Traité d'agriculture*. Livres I-II. Texte établi, traduit et commenté par René Martin.

² J. Casas, *L'Olivet d'en Pujol i els Tolegassos*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona. Sèrie Monogràfica, núm. 10, Girona 1989.

més grans de Catalunya i que coneixem prou bé, doncs treballem en la seva excavació i estudi des de l'any 1989³.

– Finalment, la observació directa de les cases rurals del nostre país. En aquest punt el nostre coneixement es basa simplement en l'observació de cases pairals de diferents comarques de Catalunya, com l'Anoia, el Solsonès, el Baix Penedès o l'Empordà, entre d'altres. Malgrat que en els darrers anys aquestes han sofert una sèrie de transformacions lligades als avenços tecnològics que han modificat les seves estructures arquitectòniques hem intentat contrarrestar aquest fet utilitzant un article publicat el 1913 per Josep Puig i Cadafalch dedicat a la casa catalana ⁴ en el qual se'ns parla de les característiques de les cases pairals, les quals segueixen una tradició que arrenca de l'Edat Mitjana sobretot, però que en alguns casos es remunta al món romà. En la present comunicació no farem esment de cap cas concret, sinó que ens limitarem a comentar tan sols aquells aspectes que apareguin en l'obra de Pal·ladi i que també són o han estat presents a les cases de pagès catalanes.

Les *villae* es dividien en dues parts ben separades, tal com ens ho diuen els tractadistes clàssics llatins i com l'arqueologia ha pogut demostrar en nombrosos casos. Aquestes dues parts eren conegudes amb els noms de *pars urbana* i *pars rustica*.

A grans trets, la *pars urbana* en una finca rural era el conjunt de construccions que el propietari es reservava per a ell, la seva família i el servei domèstic, així com la reservada per a rebre els convidats. La *pars rustica* era el conjunt de les construccions destinades a vivendes d'esclaus que duïen a terme les feines del camp, així com també el lloc on es guardava el bestiar i els estris de conreu. Pel nostre propòsit ens referirem només a aquesta segona part.

Pal·ladi, en el *Liber primus, VIII.- DE AEDIFICIO* el primer que comenta és que la construcció dels edificis ha d'estar en consonància amb el poder adquisitiu del propietari, tenint en compte que és més costós el mante-

³ J.M. Palet, J. Pou i V. Revilla; "Darreres intervencions a la vil·la romana d'El Vilarenc (Calafell, Baix Penedès)", *Butlletí Arqueològic de Tarragona*. Epoca IV, núms. 10-11, Tarragona 1991.

J.M. Palet, J. Pou i V. Revilla: "La vil·la romana d'El Vilarenc i el poblament romà al Baix Penedès". *Homenatge al Dr. Miquel Tarradell*. (en premsa).

⁴ J. Puig i Cadafalch, "La casa catalana", *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona 1913.

niment que no pas la construcció en sí ⁵. Si això es té en compte, es podrà engrandir la casa a mida que creixin les rendes del propietari. A la vil·la d'El Vilarenc observem que això succeeix, i el primer edifici que la formava, dividit en la *pars rustica* i la *pars urbana* passa a ser tota ella una àrea de serveis, construïnt-se a uns 200 m. la zona d'habitació. (Veïem, doncs, en aquest cas, com una perfecta previsió inicial de les despeses afavoreix que, posteriorment, es pugui dur a terme una ampliació motivada, sens dubte, per un creixement econòmic important). Pal·ladi especifica que l'habitatge del propietari ha d'estar en un lloc més elevat i més sec que els altres per evitar que l'edifici es malmeti, i per beneficiar-se d'una bona vista ⁶. Puig i Cadafalch hi va voler veure en aquesta descripció de la *villa rustica* a baix del turó i la *villa urbana* a mitja pujada, la petita vila i el castell de les èpoques següents ⁷.

Quant als fonaments, Pal·ladi dóna instruccions per a la profunditat d'aquests, segons el tipus de terreny on es vagi a edificar, cosa que també fa Vitruvi, i en la qual no insistirem perquè és un fet obvi que encara avui dia és primordial en qualsevol tipus de construcció. Observarem, però, com en la descripció que es fa de les restes de la vil·la dels Tolegassos es diu: "Una altra característica notable és la manera com es van construir els murs. Prèviament a la seva construcció es van marcar les línies que havien de seguir, tallant els escaires en angle recte i sense que es pugui observar cap desviació respecte l'eix de l'edifici. Seguidament s'obriren les rases de fonamentació en el sòl natural format per argila i grava vermellosa. En els punts en els quals la roca natural era poc profunda, els constructors es van estalviar les rases, considerant que el basament dels murs ja era prou sòlid" ⁸.

A continuació, Pal·ladi ens assenyala com a fet essencial que la façana principal de la casa sigui encarada a migdia, per tal de rebre els primers raigs de sol del matí i els darrers del capvespre a l'hivern; així la casa restarà assolellada durant els mesos més freds, i no patirà massa calor a l'estiu ⁹. Vitruvi és més explícit, ja que assenyala que la orientació dependrà

⁵ ...: *quod plerumque inmodice sumptum difficilius est sustinere quam condere; ...*

⁶ *Ipsius autem praetorii situs sit loco aliquatenus erectiore et sicciore quam cetera, propter iniuriam fundamentorum et ut laeto fruatur aspectu.*

⁷ Puig i Cadafalch, *op. cit.*, citant a Fustel de Coulanges: *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. L'alleu et la domaine rural pendant l'époque mérovingienne*, Paris 1889, pàg. 92.

⁸ Casas, *op. cit.* pàg. 70

del clima de cada regió, sobretot dels vents dominants ¹⁰. La orientació que indica Pal·ladi no és massa clara, però sembla que la façana no queda encara completament cap al S, sinó que és lleugerament desviada al SE. Tant la planimetria de la *villa* dels Tolegassos com la d'El Vilarenc ens mostren una planta que reproduiria una façana lleugerament orientada cap al SE. Una simple observació de les cases pairals de qualsevol indret del nostre país i ens adonarem que sembla com si els pagesos, durant segles, s'hagin construït les cases seguint les indicacions dels autors clàssics.

Capítol IX.- *DE HIBERNIS ET AESTIVIS MANSIONIBUS ET PAVIMENTIS*. Pel que respecta a l'ús de la fusta, Pal·ladi indica, tal com ho fa també Vitruvi ¹¹ que el millor tipus de fusta per fer-la servir de sòl és la d'alzina i si no se'n té d'aquest arbre, la de roure. Per aïllar el sòl s'ha de fer amb un gruix considerable de morter format per petites pedres i calç, amb una proporció de 2 a 1, segons Pal·ladi i de 3 a 1, segons Vitruvi. Seguidament, aquesta capa serà coberta amb fusta per fer el terra més calent i que no traspassi el fred. Obviarem entrar en detalls sobre quin és el millor tipus de fusta per al "parket" i simplement recordarem que a les comarques fredes del Pirineu com la Cerdanya o el Ripollès, p.ex. el sòl de les cases és molts cops de fusta per aquest mateix motiu.

Al capítol X.- *DE CALCE ET HARENA*, Pal·ladi dóna instruccions per a la barreja de la calç i la sorra, variant la proporció segons el tipus de sorra emprada, com també fa Vitruvi. Generalment la mesura utilitzada és de dues o tres parts de sorra per una de calç, tal com fan encara avui dia els paletes que treballen amb calç.

Al capítol XI.- *DE LATERICIIS PARIETIBUS* recomana rematar els murs fets de tàpia amb una o varies filades de maons (totxos) per tal d'evitar que l'aigua, que s'escolés per causa d'una gotera, els malmetés. En alguns indrets del país, es pot observar l'aplicació d'aquest sistema o bé, en lloc de l'ús de maons, el que s'utilitza són rematats de pedra. (Restes de l'aplicació d'aquest antiquíssim sistema d'evitar que la pluja malmeti les parets encara es poden veure en les excavacions d'alguns poblats ibèrics, on l'excavació

⁹ *Sed totus fabricae tractus unius lateris longitudine, in quo frons erit, meridianam partem respiciat, in primo angulo excipiens ortum solis hiberni, et paululum ab occidente aueratur hiemali: ita proueniet ut per hiemem sole inlustretur et calores eius aestate non sentiat.*

¹⁰ Vitruvi, *De architectura* 6,1,1.

¹¹ Vitruvi, *op. cit.*, 7,1,2.

posa de manifest parets d'argila desplomades amb una filada de pedres al capdamunt precisament per dur a terme aquesta funció).

Al capítol *XIII. - DE CAMERIS CANNICIIS* ens diu que les contruccions s'han de dur a terme, si és possible, amb materials fàcils de trobar als voltants ¹². El fet que ho esmenti expressament pot ser simptomàtic d'una ostentació per part dels propietaris de les *villae* fent-se portar materials constructius d'indrets llunyans. Els propietaris de les cases catalanes, per expressar la seva riquesa envers l'exterior ho feien a través de les finestres. Podem observar que en llocs on no és freqüent l'ús de la pedra, les finestres són fetes amb aquest material, en alguns casos transportat des de llocs força allunyats. També podem veure el cas contrari; per exemple, molts masos del Solsonès, fets tots ells de pedra, abundant i de fàcil extracció en aquella zona, tenen els marcs de les finestres construïts amb maons de terra cuita, més difícils d'aconseguir.

Passem ara al capítol *XVI. - DE VITANDA VALLE*. Aquí ens trobem amb una recomanació que no ha estat gaire seguida a les nostres terres ni en època clàssica ni posteriorment i el mateix Pal·ladi ja s'exclama. Segons ell cal fugir dels fons de les valls i llocs on a l'estiu es produeixen malalties per l'estancament d'aigües. Veiem com les dues vil·les que esmentem en la present comunicació es troben al costat mateix d'aiguamolls, amb tots els perjudicis que per a la salut això comporta (només cal recordar el cas d'Empúries, situada enmig d'una extensa zona d'aiguamolls, i veure quina era la divinitat principal de la ciutat, Asclepi, relacionat íntimament amb la medicina). Cal veure en cada cas concret quin és el patró d'assentament als diferents indrets; de fet, però, la presència de l'aigua és un dels elements que més es tenen en consideració a l'hora de decidir la ubicació de les cases (sempre és més còmode que la construcció de cisternes, depenents del règim de plujes). Pal·ladi dóna la solució al problema de l'aigua en el següent capítol *XVII. - DE CISTERNIS ET MALTHA FRIGIDARIA*.

El recobriment de les parets de les cisternes es realitza amb *opus signinum*, anomenat aquí *signinis parietibus*. Consisteix en una argamassa de calç i maons (totxos) trinxats. El nom prové de la *villa* de Signia (avui Segni), al *Latium*. Plini i Vitruvi ¹³ descriuen amb detall aquest tipus d'*opus*.

La vil·la d'El Vilarenc conserva dues grans cisternes amb volta de ca-

¹² *Cameras in agrestibus aedificiis ex ea materia utilius erit formare quae facile inuenietur in villa.*

¹³ Plini, *Naturalis Historia*, 35,165. Vitruvi, *op. cit.*, 8,7,14.

nó construïdes tal com explica Pal·ladi i que encara avui dia, quan plou, recullen l'aigua que hi entra pels esvorancs de les voltes. Amb un sistema de canalitzacions que recollís l'aigua de les teulades de l'edifici es tindria l'aigua necessària per a l'abastiment de les termes de la vil·la. L'ús de cisternes per recollir l'aigua de pluja ha estat un sistema emprat fins fa poc, abans de l'arribada de l'aigua corrent als pobles. Pal·ladi esmenta un sistema d'impermeabilització de les parets de les cisternes a base d'un recobriments amb greix. René Martin¹⁴ diu que encara avui es fa servir aquest tipus de recobriments, però nosaltres no en tenim constància. Tampoc no sabem si s'utilitzen (o si s'ha fet algun cop, inclús en època romana) anguiles i peixos de riu per tal de fer que l'aigua de les cisternes no quedi estancada i es mogui. Sembla una mesura absurda, potser basada en allò que autors com Plini o Aristòtil diuen sobre la presència d'anguiles a l'aigua, que són garantia de puresa.

El capítol *XVIII.- DE CELLA VINARIA* tracta sobre els cellers del vi. Si imaginem qualsevol celler d'una casa pairal veurem com la descripció de Pal·ladi concorda perfectament. Ha d'estar situat al costat N, ha de ser fresc i fosc, lluny dels banys, dels estables, del forn, de les cisternes, dels femers i de tot allò que faci pudor. La premsa ha d'estar en un lloc sobreelevat, 3 o 4 graons per sobre de la resta del sòl. El suc del raïm premsat s'escolarà de la premsa per dos rebaixos efectuats al suport i, mitjançant unes canonades, es conduirà cap a gerres situades al voltant dels murs. Actualment, el canvi més important que trobem és l'ús de botes de fusta en lloc de gerres, però el sistema no varia gaire, deixant de banda els materials mecànics i més moderns que, òbviament s'utilitzen ara. L'espai central del celler era ocupat per tines o gerres deixant un espai suficient per poder circular bé. Resumint, si entréssim en un celler de qualsevol vil·la romana no tindriem una visió gaire diferent de la que tenim, si entrem en un celler qualsevol dels conservats actualment a pagès.

Capítol *XIX.- DE HORREO* Els graners coincideixen en moltes característiques amb els cellers. Cal, però, que estiguin encara més aïllats. El sòl ha de ser cobert amb rajols i les parets amb una barreja de fang i pòsit de l'oli, que un cop assecat fan el graner apte per emmagatzemar les collites. No ens estendrem gaire en aquest punt, perquè a les excavacions de vil·les romanes de les nostres terres no s'han identificat espais destinats a aquesta tasca. El sistema d'emmagatzematge més conegut, ja des d'època ibèrica i fins ben

¹⁴ R. Martin, *op. cit.* a nota 1, nota 4 del cap. 17, pàg. 125.

entrada l'Edat Mitjana, és el de sitges excavades a terra i recobertes, en alguns casos, d'argila per tal d'impermeabilitzar-les. De totes formes, segur que hi ha estances a les *partes rusticae* de les vil·les catalanes destinades a la funció de graners, sobretot a les zones humides. Si més no, l'absència de sitges a la vil·la romana d'El Vilarenc així ens ho fa pensar. Pel que fa a les cases pairals modernes els magatzems de gra són una peça fonamental dins de la seva economia.

Capítol XX.- *DE OLEI FACTORIO*. Aquesta estança ha d'estar encadrada a migdia i protegida contra el fred. S'ha de procurar que hi penetri la llum del sol a través de vidres (a El Vilarenc se n'han trobat) i que l'estança es mantingui calenta perquè l'oli no es coaguli. El sistema que descriu per a produir l'oli és el mateix que es fa servir ara: primer cal aixafar les olives (d'aquí en surt l'*amura*, que s'utilitza per enlluir les parets dels graners) i després premsar-les. Pal·ladi no distingeix diferents màquines per premsar com fa, p. ex. Columel·la, el qual n'anomena algunes que es desconeixen actualment, com ara *solea* i *canalis*.

En els capítols XXI.- *DE STABVLIS EQVORVM ET BOVM* i XXII.- *DE CORTE* dona una sèrie de recomanacions referides a orientacions i per tal de preservar de la humitat, que no tenim constància que s'apliquessin de forma majoritària, ni antigament ni més cap als nostres dies.

A continuació Pal·ladi, al capítol XXIII.- *DE AVIARIIS*, recomana la construcció de voladissos als murs de les corts perquè s'hi posin els ocells i recollir així els seus excrements, tan útils pel camp. A partir d'aquí fins al capítol XXXI, fa una descripció dels espais que es dediquen a diferents aus que es crien en les *villae* i a aquestes. Veiem que són les mateixes que a les cases de pagès actuals: coloms, tòrtoraes, tords, gallines, paons, faisans i oques. Mencionarem tan sols, per comprovar la seva actualitat, la descripció que fa de com han de ser els colomers: cal situar-lo en una torre elevada, amb els murs llisos i emblanquinats i a la qual s'hi practicaran finestretes que permetin entrar i sortir només als coloms. Plini, en canvi considerava una bogeria la construcció de torres per fer-les servir de colomers¹⁵.

Al capítol XXXI.- *DE PISCINIS* recomana tenir dues basses que s'ompliran amb aigua de pluja, una destinada a abeurar els ramats i l'altra per trempar la fusta, els cuirs, els tramussos (emprats com a ferratge) i tot allò que es posa normalment en aigua.

¹⁵ Plini, *op. cit.*, 10,100.

El fenc, la palla, la fusta i les canyes no importa on es guardin, només cal procurar que estiguin prou allunyats de les estances perquè són propensos a incendiar-se.

Finalment, *XXXIII. - DE STERCULINO* parla del femer, amb una sèrie de detalls força curiosos. Evidentment ha de ser prou allunyat de la casa del propietari perquè aquest no el vegi i no pateixi els seus efluvis. Dóna una relació de fems de diferents animals de millor a pitjor per la seva capacitat d'adobament. En primer lloc es situa el d'ase, després venen els d'ovella, cabra i similars; el pitjor de tots és el de porc; la cendra és també un bon adob així com els excrements de coloms i altres ocells que no siguin aquàtics. Un femer que hagi reposat un any és bo per als cereals, i com més vell més dolent; massa recent farà germinar herbes, etc.

En resum, i a tall de conclusió direm que els autors clàssics, en aquest cas Pal·ladi, descriuen el que era habitual en les cases de camp del seu temps, permetent-se però la llicència de fer algunes recomanacions pel que fa a la ubicació, construcció i adequació de les diferents estances on es realitzaven cadascuna de les tasques, sempre vinculades a l'explotació agrícola i ramadera. El sistema econòmic basat en l'explotació de la terra s'ha mantingut durant segles, evolucionant molt poc les condicions de treball fins a l'aparició de la maquinària moderna. És per això que no ens ha d'estranyar el fet de trobar tantes similituds entre les *villae* romanes, pel que respecta a la *pars rustica* (la *pars urbana* és un tema a tractar a part), i les cases pairals catalanes, doncs totes es formen a partir d'unes necessitats que provenen d'unes mateixes activitats econòmiques. Ara bé, el gran interrogant que se'ns planteja és saber fins a quin punt unes deriven de les altres. Cal un estudi exhaustiu de les cases de totes les èpoques per poder-ho dur a terme. S'han d'estudiar les dades que ens proporciona l'arqueologia i confrontar-les amb el que veiem en les nostres cases i el que ens expliquen els documents antics. En aquest sentit hi ha una sèrie de documents d'època medieval, sobretot donacions testamentàries, en els quals s'esmenten diferents estances i estris propis de les cases pairals. Nosaltres hi estem treballant ¹⁶ i esperem obrir una mica el camí cap a la investigació en un tema que ens sembla del tot apassionant.

¹⁶ Un primer treball sobre aquest tema, titulat "Elements de tradició romana i altmedieval a la casa rural catalana del Pirineu" el presentàrem al *I Congrés d'Història de la Família als Pirineus* celebrat a Andorra el maig de 1991, les actes del qual encara es troben en premsa.